

BREZEN IN BREZOVA VODA

Ivan Grafenauer

Na vprašanje, odkod je dobil mesec marec pri Slovencih ime *brezen*, je nekdo — pač bolj za šalo kakor zares — odgovoril, da od tod, ker se v marcu mačke »breznajo« — pojajo.

Pogled v Pleteršnikov Slovensko-nemški slovar nam dovoljno pojasni koliko je imel šaljivec prav, koliko ne.

Pod iztočnico 2. *brézan* -zna, m., mesec marec (Pl. I, str. 57) Pleteršnik najprej pove, da beseda stoji že v Megiserjevem Besednjaku štirih jezikov (Dictionarium quattuor linguarum, 1592), da jo ima tudi U. Jarnik v rokopisu ziljskih besed (v licejski knjižnici v Ljubljani), da O. Gutsmann v svojem besednjaku (Deutsch-windisches Wörterbuch, 1789) navaja pri iztočnici *März* (str. 487) pregovor »kar v'bresni sraste, april pobrije«; po Cafu in Cigaletu P. navaja dva pregovora o bréznu s Štajerskega — lahko bi bil navedel za Kranjsko še Vodnikovo pesem »Kos in brezen« ter pregovor iz te pesmi, da »brezen ima rep zavit«. Važnejše za nas pa je sporočilo, ki ga podaja po Cafu, da je na Remšniku na Štajerskem *brézen* mesec *april*, »kadar uže breza teče«. *Brézen* je potemtakem na Remšniku, visoko nad dravskim debrom blizu pod vrhom okoli 1000 m visokega gorskega grebena, ki loči Jugoslavijo od Avstrijske republike, šele četrty mesec v letu, ker breza tam šele tedaj »teče«, ne v marcu kakor v dolinskih krajih.

Cigaletu in Cafu: 2. pojanje (mačk), na tretjem mestu po Miklošiču in Cafu: 3. razposajenost (tekanje, kričanje) otrok.

S tem je v soglasju, da po Pleteršniku pomeni *bréznati se*, -am se, impf. (Pl. I, str. 58): 1. po Cigaletu, Cafu in Miklošiču »pojati se« (o mačkah) = *bréziti se*, -im se Cig. Jan. — in 3. po Miklošiču »razposajeno kričati in poditi se okrog«.

Tako je pač jasno, da je imel zgoraj omenjeni šaljivec s svojo razlago prav le za tretji pomen besede *brezen* (otroško razposajenost) da pa za prvi, poglobitveni pomen ni imel prav, česar kajpada tudi sam ni verjel.

Mesec marec je dobil torej pri starih Slovanih ime *brézen* (č. *březem*) od »brezove vode«, ki so jo pridobivali v tem mesecu. V aprilu, ko so breze ozelenele, so nehale teči in Miklošič navaja v svojem staroslovenskem besednjaku (Lexicon Palaeoslovenicum, 1862—1865), str. 17: *berezozol'm. aprilis op. I. 262. e lingua russica, pslov. enim esset brêzo-*

zola betularum viriditas i. e. mensis, quo betulae virescunt. — Vir op. I. 262 pomeni: Opisane slavjanskih rukopisej moskovskoj sinodalnoj biblioteki (A. Gorskiij, K. Novostrujev). Moskva I. 1855, in sicer je beseda navedena iz rok. 23 Evangelia saec. XIV—XV, pag. 233—264.

Sladki brezov sok je moral biti za stare Slovane velikega gospodarskega pomena, da so po brezi imenovali kar dva meseca in to poleg gospodarsko tako pomembnih imen kakor so *sečan* (hrv. *siječan*, pri nas se je zgodaj preimenoval po svečnici v *svečan*) za februar (pri Hrvatih januar), ko so nizko drevje in grmovje posekali, *sušec* za marec, ko se je to dražje posušilo, da so ga v aprilu požgali in pepel podkopali za njive požganice; traven za maj, ržni cvet za junij, srpan za julij, kozoprsk za oktober, listognoj za november. (Gl. več: Bogo Grafenauer, Ustoličevanje koroških vojvod in dežela karantanskih Slovencev, Ljubljana 1952, str. 440—441.)

Da je bil sladki brezov sok starim Slovanom tako dobrodošel, temu se ni čuditi, saj je bil v starem času čebelni med edino sladilo, ki so ga evropski narodi v starem času poznali, in vsako dodatno sladilo je bilo nad vse dobrodošlo. Drugo staroveško sladilo, sladkorni trs, je bil preprostemu kmečkemu ljudstvu nedosegljiv tudi potem, ko so ga začeli v trpežni obliki (kar so se naučili delati kdaj od tretjega do šestega stoletja) izvažati iz Indije in Perzije tudi v Evropo. Saj so si ga mogli privoščiti samo gospoda in bogati meščani, ne pa preprosti ljudje. Ni dvoma pa, da so že stari Slovani pridelovali iz brezovega soka opojno pijačo, kakor so znali delati iz čebelnega medu opojno medico.

Dandanes vsaj pridelujejo iz brezovega soka lahko opojno, prijetno dišeče peneče se brezovo vino po vsej severni Evraziji: predvsem baltsko-slovanski narodi, potem pa Votjaki, Baškiri, Tunguzi, Burjati, celo Iveni in Itelmi na Kamčatki. O tem pregledno poroča prof. Evel Gasparini v razmnoženih skriptih beneške univerze: *Il Matriarcato Slavo. Parte prima*. Istituto universitario di Ca' Foscari. Facoltà di Lingue e Letterature Straniere. Anno Accademico 1960/61. La Goliardica. Venezia, p. 34—37. — Isto se poroča tudi o Skotih.

Žal nimamo sporočil, kako so naši predniki Slovenci pridelovali brezov sok, niti ne, če si ga pridobivajo pri nas še danes kje, niti ne, kako temu strežejo.

Imamo pa sporočila, kako pridobivajo podoben drevesni sok v Severni Ameriki od sladkornega javorja. Pearl S. Buck pripoveduje v romanu »Letter from Peking« (1957) o Amerikanki, ženi Geralda, sinu ameriškega očeta in kitajske matere, ki so jo 1950 s sinom izgnali iz Kitajske in ji tam nato ubili še moža. Živeča na farmi svojega pokojnega očeta v gorati pokrajini Vermonta opisuje ta žena (roman je pisan v prvi osebi) tudi o pridobivanju javorovega soka po načinu, ki ga je izboljšal njen pokojni oče. Takole pripoveduje:

»Dnevi so minevali in dan sladkornega dela je dolg in kratek hkrati. Trdo delo je to, vendar smo pri tem srečni. Moj oče je navrtal drevesa in speljal cevi po gozdiču in te cevi so vodile v tri glavne velike cevi.

Po težnostni sili je tekel sok v majhno pa čedno sodobno opremljeno sladkorno hišico v dolini blizu našega doma. Vsa ta leta, ko sem dorašala in hodila v višje šole (college), je moj umni oče preučeval vse ustrezne postopke in zdaj sva Renni in jaz z Mattovo pomočjo pridelovala sladkor dvakrat laže kakor naši sosede. Ti vidijo vse in se čudijo, včasih pokojnega očeta skromno pohvalijo, pa nobeden izmed njih tako ne dela. Prej sem to včasih zamerila, dokler nisem, živeč v Pekingu spoznala veljavnost prednikov za družino.

Stari način dela pa je omenjen v Karla Maya povesti »Der Sohn des Bärenjägers« (Ges. Werke 35, str. 187—188). Hromi Frank v zgodbi, ki jo pripoveduje Jemmyju pravi: Prišel je do neke naselbine z gozdičem v bližini. »Tam je bilo posebno mnogo javorovih dreves in čudil sem se, da je v vsakem deblu tičala cev, iz katere je tekel sok v podstavljeno posodo. Bilo je pomladi, najboljši čas za pridobivanje javorovega sladkorja. V bližini hiše, stesane iz brun, so stale dolge, zelo plitve lesene posode, napolnjene s sokom, da bi tam izhlapeval.«

Tako ali podobno so si pač tudi naši predniki pridobivali sladko brezovo vodo v krajih, kjer je bilo dovolj brezovega drevja. Zgoščevati pa je v našem podnebjju s pogostimi pomladnimi padavinami niso mogli tako preprosto. Verjetno brezove vode sploh zgoščevali niso, ampak so ravnali z njo — kolikor je niso sproti uporabljali — tako kakor z moštom iz stolčenih in stisnjenih jabolk in hrušk ter si napravljali brezovo vino kakor sadni mošt ali tolkovec (sadno vino). O vsem tem pa žal nimamo nikakih sporočil ne iz preteklosti ne iz sedanjega časa.

Zato morda ne bo odveč, če povem kaj malega o tem, kako smo stregli tej stvari otročaji v mojem domačem kraju pred kakimi osemdesetimi leti.

Bilo je to v mojem rojstnem kraju, Veliki vasi (u Bličej vāsē, uradno Micheldorf) v brški fari (uradno Egg) pri Šmohorju (Hermagor), ki smo mu pravili kar samo Trg in mu še zdaj tako pravijo, čeprav je medtem postal »mesto«. Tam sem se rodil na domu svoje matere Elizabete, r. Flaschberger, dne 7. marca 1880 ter sem na trdni kmetiji svojega deda Janeza Flaschbergerja, po domače Otarta, preživel svoja prva otroška leta in po nekih presledkih tudi prva šolska leta.

Od 11. februarja 1884, poročnega dne očeta in matere, je gostoval moj oče Miha Grafenauer, tedaj mežnar in organist pri farni cerkvi sv. Mihaela »na Brde«, z materjo, menoj in mlajšim bratom Klemensom (ki živi zdaj kot upokojen poštni uradnik v Mariboru) v očetni Zotlarjevi kajži na Brdu, v kateri sta poleg mladega gospodarja, starejšega očetovega brata Janeza in njegove precejšnje družine živela še preužitkarja, ded Janez Grafenauer, prejšnji mežnar, z babico Marijo, r. Jank. — Za leti 1884 in 1885 je oče, »Miha Grafenauer, mežnar« na Brdu, dekanija Ziljska dolina, zapisan kot ud Mohorjeve družbe v Celovcu (KMD za leto 1885, str. 45, za leto 1886, str. 48).

Leta 1885 pa je podelil vneti narodnjak stari peravski župnik Valentin Lesjak — našel sem njegovo ime kot naročnika zapisano v

»Slovenski Bčeli« in v »Slovenskem Glasniku« — očetu službo mežnarja in organista pri farni in romarski cerkvi Sv. Križa na Peravi pri Beljaku (zdaj je že davno v Beljaku). Mati z otroki vred — na Brdu se je bil pred kratkim rodil tretji sin, mali Mihec — se je preselila v decembru 1886 v perovško mežnarijo. Prepeljal nas je po cesti čez Plajprg (Bleiberg) v hudem mrazu ded Janez Flaschberger, materin oče. V listnem košu na saneh, obloženem, podloženem in pokritem s plevnicami, blazinami, rjuhami in odejami, smo kukali v ponočni vožnji izpod odej na roje zvezdnih utrinkov, ki so se usipali izpod neba.

Perovška mežnarija je bila stisnjena med prometno cesto in pokopališče, malo primerna za skočnega fantiča, kakršen sem bil — zdaj je tam samo še del pokopališčnega zidu z vzdanimi spomeniki in grobnicami; tudi je bil umrl med tem mali bratec dojenček — zato me je še pred veliko nočjo vzela ded spet s seboj k Zilji, ko je bil pripeljal staršem še raznega blaga od doma, in takoj po veliki noči (25. aprila 1886) sem začel hoditi v brško ljudsko šolo. Šolsko leto se je začelo tedaj na kmetih z veliko nočjo, v mestih pa sredi septembra. Jeseni 1886, sredi septembra, ko so se začele na kmetih pašne počitnice — tedaj se je vrnila živina s planin v ravnino — sem moral spet v Beljak, da tam dovršim prvi razred. Res sem ga dovršil na trdo nemški šoli pa niti ne slabo, čeprav sem si domišljjal, da nemško nič ne znam. Bil sem to leto vsak dan vsaj enkrat zaprt, nekoč zaradi poskušane uhanja kar čez ves poldan (šola je trajala v prvem razredu od osme do desete in od druge do četrte ure). Za razlog sem navajal doma, da nemški nisem znal. Pa ne vem, če je to bilo vselej res.

Ko sem razred dokončal, sredi julija, je šla moja pot spet k Zilji, tokrat z železnico do Vrat in potem peš šest ur hoda do rojstne vasi. Spominjam se, da sem se po cesti opotekajoč med Drevljami in Bistrico spoteknil in se zbudil iz spanja z odprtimi očmi. Zdaj sem ostal na rodnem domu do septembra 1889. Počitnice leta 1887 pa so bile izredno dolge in kajpada tudi lepe, saj so trajale od srede julija do konca oktobra. Medtem ko sem rabil za prvi razred poldrugo leto, da sem ga dokončal, sem zdaj opravil drugo šolsko leto (drugi oddelek prvega razreda) v pol leta, od vseh svetih do velike noči — in za čuda, zdaj sem nemški znal. Na Brdu sem dovršil zdaj še tretje šolsko leto (prvi oddelek drugega razreda) in pol leta drugega oddelka. In tisti dve leti z dvema mesecema mojega bivanja v domači vasi, ko sem s tovarišiji hodil v šolo, pa tudi na pašo, na kohanje, v dobrovo z domačimi pa na polje, na senožeti, na planino, to je bil z mladostnimi doživljaji in izkušnjami najbogatejši čas moje mladosti.

Ta lepi čas se je končal, ko so me sredi septembra, prav ob začetku pašnih počitnic, vzeli spet v Beljak. Umni nadučitelj, starec, me je na osnovi spričevala drugega razreda, drugega oddelka — četrtega šolskega leta — vpisal v drugi razred, t. j. drugo šolsko leto. Ko sem pritulil domov, da so me posadili med abecedarje, je oče šel z menoj spet do nadučitelja, pa ta se je le napol vdal: vpisal me je v tretji razred — uropal

mi je poldrugo šolsko leto. Kajpada je bila ljudska šola odtlej zame zgolj igrača. Delo se je začelo spet šele na gimnaziji, v šolskem letu 1892/93. Tedaj je stekla tudi že železnica k Zilji, do Šmohôrja-Trga (danes gre še dalje do Kočan — Kötschach), in bilo mi je mogoče, večinoma v družbi z mlajšim bratom, ob šolskih počitnicah za kake tri tedne, največkrat od sv. Jerneja do srede septembra, obnoviti in poglobiti sožitje z domačo vasjo in daleč razprostrtim sorodstvom.

Točenja brezove vode pa se kajpada nisem mogel nikoli več udeležiti. Tega se spominjam le iz deških let. Bréz v mojem domačem kraju ni ravno obilno. Za mojih mladih dni pa je stala skupina beloskorjih dreves na zahodnem pobočju griča, stoječega med potoma z Brda proti Veliki vesi na jugu in proti Limačam na severu; imenuje se Wôrple (Vrhpolje), ker je na vrhu nekaj njiv, zdaj tudi farno pokopališče. Danes je zahodno pobočje že močno odkopano, ker ga tvori prelep, napol strjen diluvialni pesek, narinjen od diluvialnega talnega ledemika, debelega več sto metrov, ob trdni skalni čok na vzhodu, ki ga led ni mogel odbrusiti. Tistih brez tam zdaj ni več.

Tedaj pa so še stale tam in večji šolarji iz bližnjih hiš so kaj pred veliko nočjo skrbno opazovali tiste breze, ali se jim že napenjajo, ter je ta in oni že tudi poskušal, če že teče brezova voda. Ko pa je začela teči, so navrtali s svedom, ki so ga dobili doma v shrambi za orodje, nastavili v luknjico bezgovo cevko iz ne predebele vejice, ki so ji iztisnili stržen, in brezova voda je pričela počasi teči v podstavljene lončene posodice, kakršne pač otroci imajo za igrače. Sam brez nisem nikoli navrtal, to je bila pravica večjih dečakov, ki so si potem lastili pravico vsak do »svoje« breze; vendar so dajali pokušat sladkega soka tudi mlajšim tovarišem, če smo prišli v bližino zablečevat. Po uporabi so odprtine zataknili — niso delali prevelikih, da bi sladčico uživali dalje časa. Ko se je prikazalo prvo zelenje, pa je bilo sladkih koritec konec.

Zusammenfassung

MÄRZ, DER »BIRKMONAT«, UND DER BIRKENSAFT

Ausgehend von der als Witz gemeinten Etymologie des Wortes brézän (März) als Monat, in dem die Katzen brünftig sind (breznajo), wird kurz die Herkunft des Wortes gedeutet: brézän, -zna m. bedeutet: 1) den Monat März, 2) das Brünftigsein der Katzen, 3) das schreiende Scherzen und Umhertollen der Kinder. Der zweiten und dritten Bedeutung entspricht auch das Zeitwort breznati -am, impf.: 1) brünftig sein (von Katzen),... 3) schreiend scherzen und umhertollen (von Kindern). — Aber im hochgelegenen Remšnik am Südbhang des Berggrückens Kozjak wird nicht der Monat März brézän genannt, sondern der Monat April, weil »dann die Birken rinnen«. Es ist also klar, daß wohl das schreiende Umhertollen der Kinder nach dem Brunftgeschrei der läufigen »Märzkatzen« benannt worden ist, daß aber umgekehrt brézän und breznati in der Bedeutung der Brunft der Katzen vom Monatsnamen brézän stammt.

Im Altslawischen hat aber nicht nur der Monat März von der Birke seinen Namen brézän erhalten (auch tschechisch heißt er so březan), sondern auch der

Monat April, von dem im Altrussischen der Name berezozol (d. h. Birkengrün) gemeldet wird. Die Birke, das heißt der Birkensaft hatte also im Altslawischen eine nicht geringe wirtschaftliche Bedeutung, jedenfalls wegen des süßsen Birkensaftes. Von seiner Verwendung von Seiten der Altslaven aber haben wir keine alten Berichte; doch wissen wir, daß man heutzutage im ganzen Bereich des nördlichen Eurasiens, von den Baltoslawen bis zu den Itälmen in Kamčatka aus dem Birkensaft einen leichten, angenehm duftenden, schaumweinartigen Birkenwein zu bereiten versteht. Darüber berichtet übersichtlich Prof. Euel Gasparini in seinen Skripten *Matriarcato Slavo. Parte prima. Anno Accademico 1960—61, p. 34—37*. Übrigens berichtet man dasselbe von den Schotten.

Vom slowenischen Sprachgebiet haben wir weder aus der Vergangenheit noch aus der Gegenwart irgendwelchen Bericht von der Gewinnung und der Verwendung des Birkensaftes.

Der Autor berichtet daher kurz, wie in seiner Schulzeit Ende der Achzigerjahre des 19. Jahrhunderts die etwas älteren Schulknaben seines Geburtsortes Micheldorf bei Egg im Gailtale in einer Gruppe von Birkbäumen am Hügel Urplje (Vrhpolje) Bäume anzapften und am süßen Birkensaft sich gütlich taten.

O BREZOVI VODI NA NOTRANJSKEM

Stane Suhadolnik

Ko sem čul, kaj piše prof. Grafenauer v zvezi s pridobivanjem brezove vode na Koroškem pred osemdesetimi leti, sem se spomnil, da smo poznali ta običaj pred dobrimi dvajsetimi leti tudi v Logatcu. Ne vem sicer več, in tudi moja mama se ne spomni, ali smo prinesli izročilo iz Borovnice ali smo ga prevzeli v Logatcu, vendar sem imel kot dijak za vsake velikonočne počitnice navado (in z njo prijetno opravilo v velikem tednu), da sem navrtal ali narezal za dobro ped nad zemljo eno izmed lepih brez, ki so rasle v desnem robu nad železnico blizu prve čuvajnice proti Verdu. V luknjo sem zataknil kakšno cevčico, še rajši pa sem tik pod njo zabil v lubje pločevinasto koritce, spodaj sem zakopal steklenico in vse skrbno prikriil s suho travo. To sem zmeraj opravljal na večer. Drugo jutro sem steklenico odnesel, rano pa zabil ali zamazal s smolo. Proces sem dvakrat ali trikrat ponovil. Vodo sem pil, čeprav ni bila posebno okusna, ker so pravili, da je zdravilna, in ker se mi je zdelo, da kradem naravi pomlad, še preden jo je oznanila po drevju in travnikih, oče pa si je včasih namazal lasišče, češ da ne bo tako hitro plešast. Seveda sem bil pri pridobivanju brezove vode zmerom oprezen in nekam v zadregi, ker se mi je breza smilila (pravili so, da ne bo rasla) in ker sem se bal lastnika tistih brez oziroma logarja.

Zusammenfassung

UBER DAS BIRKENWASSER IM NOTRANJSKO (INNERKRAIN)

Der Verfasser berichtet, man habe Birkenwasser vor zwanzig Jahren auch in Logatec (Notranjsko-Innerkrain) gewonnen, und zwar derart, dass man unter das eingebohrte Löchlein ein kleines Blechtröglein festnagelte.